

Tanzanya'nın Bağımsızlık Sürecinde Mwalimu Julius Kambarage Nyerere Faktörü*

Emine Zeynep DABAN **

Özet

Afrika'nın milli kurtuluş hareketleri, uzun bir siyasi ve ideolojik hazırlığın ürünü olarak ortaya çıkmıştır. II. Dünya Savaşı sonrasında başlayan sömürgelerin tasfiyesi süreci ile birlikte bağımsız olan Afrika devletleri, siyasi ve ekonomik modernleşmeyi gerçekleştirebilmek için çabalamışlardır. Bu modernleşmeyi gerçekleştirebilmek için yöntem olarak Afrika Sosyalizmi'ni seçen Tanzanya'nın ilk Devlet Başkanı Julius Nyerere, özellikle bu kavramı Batı sosyalizminden ayırmıştır. Nyerere'nin sosyalizmi sömürgecilğe karşı savaşa ve geleneğe dönüş kavramlarına vurgu yapmaktadır. 'Ujamaa' uygulaması ile birlikte Afrika sosyalizmini teoriden pratiğe taşıyan Nyerere, Tanzanya'nın kendi kendine yeterli bir ülke olarak ekonomik kalkınmasını sağlamaya çalışmıştır. Bu bağlamda bu çalışma Tanzanya'nın bağımsızlığını kazanmasında önemli bir figür olan Julius Nyerere'nin iktidarda olduğu 1985 yılına kadar Tanzanya'da gerçekleştirmiş olduğu siyasi, sosyal ve ekonomik dönüşümleri incelemeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler

Afrika, Tanzanya, Bağımsızlık, Sosyalizm, Julius Nyerere

Mwalimu Julius Kambarage Nyerere As An Actor In The Independence Process Of Tanzania

Abstract

African national liberation movements came into existence as a product of a long political and ideological preparation process. African states which gained independence along with the decolonization process starting in the wake of the Second World War made efforts to undergo political and economic modernization. The first Head of State of Tanzania, Julius Nyerere, who selected the African Socialism as the method for this modernization distinguished this concept especially from the Western Socialism. Nyerere's socialism places the emphasis on the concepts of the fight against colonialism and return to tradition. Nyerere who went from theory to practice by virtue of 'Ujamaa' tried to enable that Tanzania would have economic development as a self-sufficient country. In this conjunction, this study aims to examine political, social and economic transformations which Julius Nyerere, a significant figure in Tanzania's independence process, set in motion until 1985 when he was in power in Tanzania..

Keywords

Africa, Tanzania, Independence, Socialism, Julius Nyerere

* Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur. / In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed.

** Doktora öğrencisi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, E-mail: zeynepdbn16@gmail.com

Atıf yapmak için / To cite this article: Daban, E. Z.(2020). Tanzanya'nın Bağımsızlık Sürecinde Mwalimu Julius Kambarage Nyerere Faktörü, Akademik İzdüşüm Dergisi, 5(2): 240-249.

GİRİŞ

21. yüzyıl dünya coğrafyasını derinden etkileyen ve son üç yüz yılın bir olgusu olarak kabul edilen ekonomik çıkar odaklı sömürgecilik faaliyetlerinin tarihsel arka planı çok daha gerilere götürülebilir. Bu bağlamda sömürgeciliğin ilk evresi M.Ö. 9. yüzyılda Fenikeliler tarafından kurulan Kartaca kolonisi ile başlayıp, Roma İmparatorluğu ile devam eden bir süreçte ortaya çıktığı söylenebilir (Daban, 2017: 27). Kurulduktan sonra koloniden bir imparatorluğa dönüşen Kartaca, Roma İmparatorluğu ile Akdeniz ticareti üzerinde rekabete girmiştir. M.Ö. 2. ve 3. yüzyıllarda gerçekleşen Pön savaşları ile Roma İmparatorluğu, Kartaca'yı mağlup etmiş ve bölgeyi kendi kolonisi olarak kullanmaya başlamıştır. Romalıların bölge için kullandıkları isim olan “Aprica” ve “Ifrikia” daha sonrasında kıtanın modern ismi olan “Afrika”ya kaynaklık etmiştir (Ki-Zerbo, 1981: 2-3).

M.S. 11. yüzyılda Haçlı Seferleri ile başlayıp 19. yüzyıla kadar süren dönem içerisindeki faaliyetler sömürgeciliğin ikinci evresini oluşturmaktadır. 19. yüzyıldan günümüze kadar olan süreç ise sömürgeciliğin üçüncü evresidir. Bu üç dönem arasında gerçekleştirilen sömürgecilik faaliyetleri, yapısı ve işlevi dolayısıyla birbirinden farklıdır. Sömürgeciliğin ilk iki evresinde sömürgeci ile sömürülen arasındaki ekonomik, askeri ve teknik farklılık ve aralarındaki ticaret küçük ölçekliydi (Ferro, 2011: 45). Fakat üçüncü evrede, Avrupa ülkelerinin sanayi devrimini gerçekleştirdikten sonra, sömürgecilik emperyalizme evrilmiştir. Emperyalizm ise sömüren ve sömürülenler arasındaki ticari dengeyi sömürgeciler lehine değiştirmiş ve ekonomik sömürünün yanı sıra sömürülenleri aşağılama, soykırım, köle ticareti ve ayrımcılık gibi sosyo-kültürel ve ideolojik sömürüye maruz bırakmıştır (Hazar, 2009: 61).

Avrupalıların Afrika'yla ilk kez tanışmasında en büyük rolü kâşifler, misyonerler ve tacirler oynadı. Bunları da istilacılar izledi (Magdoff, 2006: 78). 15. yüzyıl ile birlikte Avrupalıların sömürgeleştirme faaliyetlerinde istila etme hırsı ve ihtiyacı ön planda oldu. Kâşifler, keşif içgüdülerini seferlerden elde edilecek maddi olanaklar ile harekete geçirmekteydi. Rönesans ile birlikte bu keşif gezileri dünyayı tanımanın bilimsel bir aracı olarak görülmeye başlandı (Luraghi, 2000: 217).

Maddi çıkar ve öğrenme faktörlerinin yanı sıra kâşifleri harekete geçiren bir diğer faktör din olmuştur. Sömürgeciler için Afrika, Batı değerlerinin ayrılmaz bir parçası olan Hristiyanlığın yayılması için biçilmiş kaftandı. Bu yaklaşımla Afrika yerlilerinin yiyecek içmelerinden danslarına, şarkılarına, giyim-kuşamlarına kısacası sosyokültürel bağlamda akla gelen her türlü alana kadar karışmışlardır. Kısa bir zaman sonra Hristiyanlığın yayılması ile başlayan bu girişimin amacı Afrika toplumlarının dokusunu değiştirmeye yönelmiştir (Ataöv, 2010: 29). Bu misyon daha sonra Avrupalıların sömürgecilik faaliyetlerini meşrulaştırmak için kullanılan bir ideolojiye dönüşmüştür. Sömürgeciler, Afrikalıların kendilerine bakmaktan aciz olduklarını ve bu yüzden herhangi bir durumda hayatlarını sürdürmek için beyazların rehberliğine ihtiyaç duyduklarını iddia etmişlerdir. Böylelikle kölelik insanîyetli ve yardımsever bir kurum olarak temsil edilmiştir. Buna göre köleliğin acımasızlığı köle sahiplerinin hırsının bir sonucu değildi, aksine siyahi Afrikalıların kontrol edilip toplumun verimli bir üyesi yapılabilmesinin tek yolu (Memmi, 2014: 41).

Avrupa devletlerinin bu sömürgecilik yarışına dâhil oluşu Portekiz ile başlamıştır. 14. yüzyıldan beri Portekizli denizciler, deniz yolu ile Afrika civarlarından Hindistan'a ulaştıracak bir rota bulmak için Atlantik'i ayrıntılı olarak araştırıyorlardı. Aynı zamanda çöl üzerinden Kuzey Afrika'ya ulaştığını bildikleri altının kaynağını keşfetmekle de ilgilenmekteydiler (Chomsky, 2001: 20-21). Bu süreçte ilk önce Azorlar, Madeira ve Kanarya gibi daha sonra plantasyon sistemine dâhil olacak çeşitli takımadaları keşfettiler. Daha sonra 1434'te Gil Eannes, Bojador Burnu'nu geçerek Portekiz'in keşiflerini bir adım ileriye taşıdı. Eannes'ten

sonra Kolomb'un başarılı keşif gezileri ile Batı Afrika kıyıları Portekiz için önde gelen köle tedarikçisi oldu (Labib, 1984: 662).

Sömürgecilik yarışı başlamadan önce bölgede, Avrupa devletlerinden daha güçlü ve onların yayılmasını engelleyecek bir örgütlülüğe ve askeri güce sahip olan Afrikalı devletler vardı. Bu yüzden "Modern" veya "medeni" Avrupalıların "barbar" veya "ilkel" Afrikalılarla karşılaşmaları hakkında popüler söylemlerin aksine, Avrupalılar ile Afrika halklarının ilk temasları genel anlamda diplomatik ve barışçıl olmuştur (Gilbert ve Reynolds, 2016: 228). 15. yüzyıl boyunca Portekizliler genellikle Afrika toplumlarıyla ticari ilişkiler geliştirme yoluna gitmişlerdir. Afrika'nın herhangi bir yerinde köle ticareti başladığı andan itibaren ise elde edilen kazançları korumak için bu barışçıl hava yerini askeri müdahalelere bırakmıştır. Sömürgeleştirilen bölgelerdeki politik çıkarlarını korumak için silahlı güce başvuran kapitalist sömürgecilerin Afrika'da acımasız bir yöntem kullandıkları da görülmüştür (Rodney, 2013: 150-151).

Bu bilgiler ışığında makale, genel olarak Afrika'nın doğu bölgesinde sömürgeciliğin nasıl ortaya çıktığını, burada uygulanan sömürgecilik faaliyetlerinin toplumu ne ölçüde negatif etkilediğini ve sömürgecilik politikasına karşı halkın nasıl uyandığını ele almaktadır. Özelden ise, Tanzania'yı incelemiş olup, Tanzania'nın bağımsızlığında etkin bir aktör öğretmen olan Julius Nyerere'nin halkı nasıl birleştirdiğini ve bağımsızlık için nasıl bir mücadele verdiğini kaleme almıştır.

DOĞU AFRIKA'DA SÖMÜRGEÇİLİĞİN ORTAYA ÇIKIŞI

1488'de Bartolomeo Diaz'ın Ümit Burnu'nu keşfi, 1498'de Vasco Da Gama'nın Ümit Burnu'nu geçerek Hindistan'a ulaşması ve 1492'de Kolomb ile birlikte Yeni Dünya'nın keşfi, sömürgeciliğin daha küresel bir boyut kazanmasının önünü açmıştır. 16. yüzyılın sonuna gelindiğinde Portekiz'in ardından sömürgecilik yarışında İspanya, Hollanda, İngiltere ve Fransa da yerlerini almaya başlamıştır (Arnold, 1995: 21-22).

18. yüzyılın sonuna doğru dünyada, sömürgeciliğin bir yarış ve güç mücadelesine evrilmeye başlaması ile birlikte, Avrupa devletleri sömürgelerini elinde tutabilmek için daha etkili yapılar geliştirme ihtiyacı hissetmiştir. 19. yüzyıl, sömürgeci güçler arasındaki rekabetin gittikçe kızışmaya başladığı ve aynı zamanda yeni sömürgeci güçlerinde bu yarışa katıldığı bir dönem olmuştur (Burbank ve Cooper, 2011: 335-336). 19. yüzyılda Avrupalı emperyal güçlerden olan Portekizliler, İspanyollar ve Hollandalılar, sömürgecilik yarışı boyunca kazandıklarının çoğunu yitirmiş ve 1871'de ulusal birliğini sağlamış olan Almanya ve İtalya bu yarışa dâhil olmuştur (Roberts, 2014).

1884-85'te Bismarck önderliğinde toplanan Berlin Afrika Konferansı ise Afrika sömürgeciliğinde yeni bir döneme geçişin somut bir belgesi olmuştur. Avrupalı sömürgecilerin Afrika kıtası üzerinde kazandıkları hâkimiyet alanlarını resmileştirmek için 'fiili işgal' ilkesi benimsemişlerdir. Buna göre sömürgecilerin Afrika'da hak iddia edebilmeleri için o toprakları askeri birliklerle işgal etmeleri gerekmektedir (Crowe, 1942: 220-223).

Ümit Burnu'nun keşfi ile Doğu Afrika'da sömürgecilik faaliyetleri yürüten Portekiz'in 19. yüzyıl ile birlikte etkisini kaybetmesiyle Doğu Afrika, İngiltere ve Almanya arasında paylaşılmıştır (Ferro, 2011: 136). 1885'te Zanzibar Sultanlığı'nı himayesine alan Almanya 1890'da İngiltere ile imzaladığı anlaşma ile Zanzibar'ı İngiltere'ye bırakarak Tanganika'yı kendi egemenliği altına almıştır (Tuncalı, 1966: 32). Bu süreçte Tanganika'da Müslümanlar Alman işgaline karşı büyük bir direniş göstermişlerdir. 1905-1907 yıllarında Maji Maji isyanı olarak başlayan bu isyanlar gittikçe daha büyük çatışmalara neden olmuştur. Bu isyanlar ve diğer çatışmalar sırasında Almanlar tarafından Tanganika'da katledilenlerin sayısı 200.000 ile 300.000 arasında tahmin edilmektedir (Kavas, 2010: 582-586). 20. yüzyılın başlarında Afrika'nın sömürülmesi büyük ölçüde tamamlandığında, Afrika'daki Avrupa etkinliğinin doğası da değişmeye başlamıştır. Sömürgeci güçler kendi egemenliklerine dâhil olan bölgeleri

güçlendirmek istemelerinden dolayı hedeflerini artık işgal etmekten, yönetmeye doğru değiştirmişlerdir (Gilbert ve Reynolds, 2016: 477).

I. Dünya Savaşı'nda Doğu Afrika büyük bir kanlı savaş seferberliğinin bir sahnesi haline gelmiştir. Almanya ve Müttefik güçlerin Doğu Afrika sömürgeleri üzerindeki mücadeleleri ise yüzlerce dönüm arazinin yakılması, gıda kaynaklarının yok edilmesi ve binlerce Afrikalının ölmesi ile sonuçlanmıştır (Yeni Şafak, 11 Mayıs 2017). I. Dünya Savaşı'nın sonrasında ise Avrupa devletleri arasında imzalanan antlaşmalar ile Avrupa'ya barış gelmiş olsa da Afrika'da tam aksi bir durum söz konusuydu. Savaş sonrasında Afrika, Avrupa'ya özgü sebepler yüzünden daha büyük ve kanlı çatışmaların içine girmiştir (Gilbert ve Reynolds, 2016: 502).

I. Dünya Savaşı'nın ardından 1919'da Versailles Antlaşması ile İngiltere, Alman Doğu Afrikası'nın büyük bir kısmını kendi egemenliği altına almıştır. 1921'de Belçika'nın elinde kalan Ruanda ve Burundi hariç Almanlar'ın elindeki bütün topraklar ele geçirilmiştir. İngilizler, Tanganika ve Zanzibar'ı önce İngiliz mandası haline getirmiş, daha sonra 1947'de Birleşmiş Milletler'in vekâletine bırakmıştır (Kavas, 2010: 586). İngiltere'nin Tanganika ve Zanzibar sömürgelerini BM'nin vesayetine bırakmasındaki en önemli etken, II. Dünya Savaşı sırasında, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) Başkanı Franklin Delano Roosevelt ile 14 Ağustos 1941 tarihinde imzalamış olduğu Atlantik Beyannamesi'dir. Bu Beyanname ile sömürgeci devletler, sömürgelerinin bağımsız olmalarını kabul etmişlerdir. Böylelikle II. Dünya Savaşı sonrasında Afrika'nın en önemli gündemi bağımsızlık hareketleri olmuştur (Daban, 2017: 131-132).

1960 yıllarda Üçüncü Dünya ülkeleri olarak adlandırılan yeni bağımsızlığını kazanan Afrika ülkeleri bir yol ayrımı ile karşı karşıya kalmışlardır. Bu yollardan ilki "modernleşme teorisyenleri"nin ortaya atmış olduğu kuramdır. Afrika ulusları ekonomik modernleşmeyi sağlamak ve Batı'daki insanların refah düzeyine ulaşmak istiyorlarsa, geleneksel yaşamlarını bırakıp Avrupalı ve Amerikalıları izlemeleri gerekmektedir (Rostow, 1960: 179). İkinci yol ise, "bağımlılık teorisyenleri"nin kuramıdır. Bu kurama göre modernleştirme teorisi Afrikalıları Batılılara daha da bağımlı kılmaktaydı. Ekonomik gelişme Avrupalıları taklit etmekle değil, Avrupalıların kurduğu sömürü sistemini fark etmek ve geleneksel yapıyı korumaktan geçer. Afrikalıları için gelecek başkalarının sömürüne dayanmayan sosyalist bir ekonomiye dayanmalıydı (Ongur ve Yavçan, 2014: 273). Afrika devletleri bazıları bu iki seçenektan birini seçerek yoluna giderken, diğerleri bu iki yolun bir kombinasyonunu oluşturmaya çalışmışlardır. Bu bağlamda Tanzanya lideri Julius Nyerere, komün mülkiyetle ilgili geleneksel Afrikalı düşünceler ile Avrupa'nın sosyalizm düşüncesini birleştirmeye çalışmıştır (Gilbert ve Reynolds, 2016: 470).

AFRİKA'DA MİLLİ KURTULUŞ HAREKETLERİ VE SOSYALİZM FAKTÖRÜ: TANZANYA ÖRNEĞİ

İki dünya savaşı arasındaki dönem sömürgeciliğin zirve yaptığı dönem olarak bilinmektedir. Afrika'nın sömürgecilik dönemi için kısa bir zaman aralığı olsa da, sömürgeci yönetimler tarafından kullanılan gücün derecesi gittikçe artan bir yoğunlukta olmuştur. Bu dönem aynı zamanda Afrika milliyetçiliğinde yeni bir dönemin habercisiydi. İtalya'nın Habeşistan'ı (Etiyopya) işgali pan-Africancılar ve Milliyetçileri harekete geçiren önemli bir itici güç olmuştur. Savaş sırasında Afrikalı birlikler sadece kıta içinde değil, aynı zamanda Avrupa ve Asya'da da savaşmışlardır. Daha geniş bir dünya ile tanışan bu birlikler, seferberliğin sona ermesi ile birlikte Afrika'da güçlü bir politik konum işgal etmişlerdir (Gilbert ve Reynolds, 2016: 510).

Afrika'nın milli kurtuluş hareketleri, birden bire değil, uzun bir siyasi ve ideolojik hazırlığın ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Afrika milliyetçiliği fikri önce sömürgecilik durumunun ve sonuçlarının bilincine ermiş olan belirli kişilerde uyanmıştır. Çoğu bağımsızlığını elde eden Afrika devletlerinin ilk liderleri olacak olan bu kişilere göre milliyetçilik sadece sömürge yönetimi karşısında bir tepki değil, aynı zamanda toplumsal bir

yenilenme, bir yeniden doğuş hareketiydi. Gana lideri Kwame Nkrumah, Gine lideri Seku Ture, Mali lideri Modibo Keita ve Tanzania lideri Julius Nyerere örnek gösterilebilir. Bu isimler Afrika'da milliyetçiliğin yayılmasına ön ayak olurken aynı zaman sömürgecilerin kapitalizmine karşı sosyalizmin Afrika yorumunu da geliştirmişlerdir (Davidson, 1965: 103).

Afrika'nın bağımsızlık anlayışı Batı'nın siyasi, ekonomik ve sosyal her türlü bağından kurtulmayı hedef almaktadır. Bu bağlamda Afrika sosyalizmi anlayışı da Karl Marx'ın alt yapısını şekillendirdiği Avrupa'da ortaya çıkıp, gelişen sosyalizm anlayışından oldukça farklıdır. Batı sosyalizminin temeli olan sınıf mücadelesi olgusu Afrika sosyalizminde yer almamaktadır (Oran, 1997: 209-210). Çünkü sınıf mücadelesine önderlik edecek işçi sınıfının yerine Afrika'da yaygın bir şekilde tarım ve endüstri devrimlerini yaşamamış, komünal toplumun temel bileşeni köylü sınıfı vardır. Ayrıca Batı'da sosyalizm kapitalizmin alternatifi olarak ulaştırılması gereken bir amaç iken, Afrika sosyalizmi Afrika için modernleşme ve kalkınmayı gerçekleştirecek bir araç olarak görülmektedir (Mkapa, 2008: 42-43).

Afrika sosyalizminin en iyi teorisyeni hiç şüphesiz Nyerere'dir. Nyerere, sosyalizmi Edinburgh Üniversitesi'nde eğitim hayatını sürdürürken öğrenmiştir. Ancak Batı sosyalizmini Tanzania'ya bire bir uygulamamıştır. Onun Tanzania'daki sosyalizm anlayışı; geleneksel Afrika toplumuna, bir ve beraber olmayı, bir arada yaşamayı, emeğe değer vermeyi, özgür olmayı ve eşitliği ilke edinmiştir. Herkesin çalışıp üretmesi gerektiğini savunmuştur. Ayrıca yolsuzluk yapanların, sömürgecilerin, tembellerin, toplumda yeri olmaması gerektiğini de vurgulamıştır. Bu nedenle emeksiz bir sosyalizmin olamayacağını da her fırsatta ifade etmiştir. Bu ilkeler, Batı sosyalizminden farklı olarak gelişen, Afrika sosyalizminin en temel nitelikleri haline gelmiştir (Diana ve Ibanga, 2016: 117).

TANZANYA DEVLET BAŞKANI JULIUS NYERERE: TEORİDEN PRATİĞE

Nyerere'nin uzun ismi, Mwalimu Julius Kambarage Nyerere'dir. Öğretmen olmasından dolayı kendisine bir onur göstergesi olarak yerel dilde (Svahlilice) "Mwalimu" unvanı verilmiştir. Nyerere, Zanaki kabilesinden olup, babası bu kabilenin reisiydi. Eğitimine Uganda'nın misyon okullarında başlamış, 1943 yılında da Makerere Kolejinde Öğretmenlik için eğitim almaya hak kazanmıştır. Dernek altında örgütlenme tecrübesini de ilk olarak burada kazanan Nyerere, Tanganika Afrika Refahı Birliği derneği ile ulusal siyasete dair ilk izlenimlerini de yine burada elde etmiştir (Molony, 2015: 66). Daha sonra İngiltere'de Edinburgh Üniversitesi'nde eğitimini sürdürmek için gitmiş ve İngiltere'de eğitim gören ilk Tanzanyalı olmuştur. İngiltere'de entelektüel anlamda kendini geliştirme imkanı bulan Nyerere, daha sonra Afrika toplumsal yaşamıyla bağdaştıracağı sosyalizmi Edinburgh Üniversitesi'nde öğrenmiştir (Ismail, 1999: 516).

Nyerere politikaya girdiğinde, İngiltere'nin MC adına yürüttüğü manda yönetimi sona ermiş ve Tanganika, Birleşmiş Milletler'in (BM) vesayeti altına girmişti. Bu gelişmelerin ardından Nyerere, milli kurtuluş hareketini hızlandırmak amacıyla, Tanganika Afrika Birliği'ne katılmıştır. 1954 yılında bu Birliğin Başkanı olmuştur. Başkan olur olmaz Birliğin ismini, Tanganika Afrika Ulusal Birliği'ne (TANU) dönüştürmüştür. 1955 ve 1956 yıllarında New York'a giderek, BM Vesayet Meclisi'nde Tanganika'nın bağımsız olması gerektiğini ifade etmiştir. Bu yolda gerekli tüm adımların atılacağını da dile getirmiştir. Fakat bu istek İngiltere tarafından reddedilmiştir. Ancak Nyerere'nin Tanganika'daki etkisini göz önünde bulunduran İngiltere, onu Yasama Meclisi üyeliğine atamıştır (Kassam, 2000: 2). Bu atama Nyerere'yi tatmin etmemiş ve bir yıl bitmeden 1957'de meclis üyeliğinden ayrılmıştır. İngiltere'nin Tanganika'nın bağımsızlığı erteleme girişimleri karşısında Nyerere süreci protesto etmeye başlamıştır. Bu girişim geniş bir yankı bulmuş ve 1958'de Tanganika'nın bağımsızlığı için bu coğrafyada yaşayan Afrikalı, Avrupalı ve Asyalıların temsil edilmesini ön gören seçim tasarısı

kabul edilmiştir. Seçimlerde her üç toplumdaki aday gösteren TANU, önemli bir zafer elde etmiştir (Chacha, 2003: 4).

1960 Eylül'ünde Tanganika, artık kendi kendini yöneten bir devlet statüsü kazanmıştır. Nyerere, Bakanlar Kurulu Başkanı olarak seçilmiş, ardından Aralık 1961 tarihinde de bağımsız Tanganika'nın ilk Başkanı olarak kürsüye oturmuştur. 1962 yılında da Nyerere'nin başkanlığında Tanganika Cumhuriyeti kurulmuştur. 1964 yılına kadar Tanganika ismiyle anılan ülke, 26 Nisan 1964'te Zanzibar ile birleşerek Tanzania Birleşik Cumhuriyeti adını almıştır. İlk devlet başkanı olarak da Nyerere atanmıştır. Sömürgecilik ve Apartheid'e karşı Afrika kurtuluş mücadelesinde temel bir figür olan Nyerere, 1985 yılına kadar her beş yılda bir yapılan seçimleri kazanmış ve başkanlık koltuğunu bırakmamıştır (Otunmu, 2014: 18). 1985 yılında da yeniden seçilen Nyerere, kendi isteğiyle bu görevi bırakmıştır. Ancak 1990 yılına kadar Tanzania Devrimci Partisi'nin başkanlığını yürütmüştür (Gündüz, 2017: 160-161).

Nyerere iktidar koltuğuna ilk oturduğunda Tanzania'nın siyasi, ekonomik ve sosyal problemlerinin farkındaydı. Bu problemlerin çözümü için de sosyalizm yolunu seçmiştir. Bu akım, Nyerere'nin siyasi yaşamını derinden etkilemiştir. Nyerere, sosyalizmin kırsal bölgelerde daha çok etkili olacağını düşünerek, köylülere daha çok önem vermeye çalışmıştır. Çünkü köylülerin birlikte çalışıp üretmesi, ülkenin hem ekonomisinin büyümesini hem de kalkınıp gelişmesini sağlayacaktı. Bu ilkeler doğrultusunda hareket eden Nyerere'nin ilk hedefi mevcut eğitim sistemini değiştirmektir. Nyerere Batı eğitim sisteminin, Afrikalıları değerlerinden uzaklaştırarak sömürgecilerin faaliyetlerine hizmet ettiğini düşünmektedir. Bu yüzden oluşturulacak yeni sistemde geçmişteki Afrika değerlerine ve benlik saygısına, iş ve aile birliğine dayalı etkenlerin yeniden canlandırılmasına odaklanılması amaçlanmıştır (Nasongo ve Musungu, 2009: 111-116).

Bu bağlamda sömürgeciler tarafından küçümsenen geleneksel değerleri yeniden canlandıran Nyerere, insanların kendilerini Afrikalı olarak takdir etmesini ve bununla gurur duymasını arzu etmiştir. Batı eğitimini reddetmek ve onunla mücadele etmek için her şeyden önce, kendine güvenme eğitiminin olması gerekliliğinin altı çizilmiştir. Kendine güvenme eğitimi (Kujitegemea), Nyerere'nin sık sık kullandığı ve bu yolla başarılı olacağı vurguladığı en önemli değerdir (Mkapa, 2008: 19-20). Bunu da ilk dönemler için başardığı söylenebilir. Batı eğitim sistemi Afrika'ya girmeden önce, yerli (milli) eğitimin temel amacı, ailenin, klanın ve daha büyük grupların kültürel mirasını korumak olmuştur. Bu anlamda toplumun her üyesi, çocukları eğitmek ve onları yetiştirmek amacıyla önemli roller üstlenmiştir. (Ibhawoh ve Dibua, 2003).

Nyerere, her fırsatta, halkı bilinçlendirmeyi onlara bir öğretmen olarak rehberlik etmeyi hedefleri arasına koymuştur. Bu anlamda sömürge eğitiminin, gençlerin kendi ülkelerine hizmet etmesi için tasarlanmadığını belirtmiştir. Aksine sömürge toplumunun değerlerini arzulamayı telkin ettiğini ve bireylerin sömürge devletine hizmet için yetiştirildiğini söylemiştir. Bundan hareketle sömürgecileri kendi ülkesinde istemediğini de ifade etmiştir. Bununla ilgili çalışma başlatıp, sömürge döneminde yüksek makamlarda bulunan İngiliz kamu görevlilerini görevden uzaklaştırmaya karar vermiştir. İlerleyen zamanlarda bu politikanın dezavantajları Tanzania için çok ağır olmuştur. Çünkü hükümet kademelerinde deneyimli olan İngilizlerin yerine, bilgisiz, deneyimsiz Tanzanyalıların önemli görevlere getirilmesi, ileriki aşamalarda Tanzania'nın bürokratik ve siyasi hayatında ciddi durgunluklara ve çöküşlere neden olmuştur. Nyerere'nin 1985 yılında iktidarı bırakmasının arka planında da bu uygulamaya yatmaktadır (Diana ve Ibanga, 2016: 110-111).

Aslında Nyerere'nin savunmuş olduğu bu fikirler sadece Tanzania için değil, aynı zamanda tüm Afrika devletleri için geçerliydi. 1963 yılında kurulan Afrika Birliği Teşkilatı'nın (2001 yılından bu yana "Afrika Birliği" olarak değişmiştir.) kurucularından biri olan Nyerere, Afrika devletlerinin bağımsızlığı için de mücadele etmiştir. 1970'lerde Rodezya (şimdiki ismi Zimbabve), Mozambik ve Güney Afrika Cumhuriyeti'ndeki sömürgeci yöneticilere karşı,

buradaki halka destek vermiştir. Bundan da öte, siyahların nerede yaşadıklarına bakılmaksızın, hepsinin birleşmesi gerektiğini vurgulayan Pan-Afrikanizm hareketiyle de yakından ilgilenmiştir. Ayrıca Nyerere, Afrika'nın en büyük, saygın siyasi liderlerinden ve sömürge sonrası düşünürlerden biri olarak da görülmüştür. Yeni fikirlere ve eleştirilere açık olmuştur. Nyerere'nin yetişkin öğrenimi ve kendi kendine yetme düşüncesi de, Afrika'nın birçok ülkesinde hala geçerliliğini korumakta ve eğitim sistemleri ile bağlantılı olarak devam etmektedir. Tanganika'da Nyerere'nin Tanganika Afrika Ulusal Birliği kısa sürede bu partinin iktidarıyla yarışabilecek başka bir parti çıkmayacak kadar geniş bir desteğe sahip olmuştur (Fouere, 2015: 35).

Nyerere'nin tek parti iktidarını oluşturmasını sağlayan ve bu iktidarın otoriterliğini pekiştiren en önemli etkenler Arusha Bildirisi ve Ujamaa (Cemaat-Aile) projesidir. Bu bağlamda Nyerere, kalkınma programlarını finanse etmek için dış yardıma veya yatırıma güvenmekten ziyade modernist sosyalist ilkeleri ve bir dizi geleneksel Afrika yaşam biçimleri ve değerleri birleştiren Ujamaa projesini gerçekleştirmeye çalışmıştır. Ujamaa herkes için adalet ve eşitlik temelinde bir "ahlaki ekonomi" nin teşvik edilmesi, işgücünün, kolektifleştirilmesi gibi somut hükümet politikaları üzerine inşa edilmiştir. Ayrıca bu proje üretim araçlarının, özel işletmelerin ve konutların kamulaştırılması ve özellikle sağlıkta ve eğitimde kamu hizmetlerinin sağlanmasını da kapsamaktadır. Ancak bu stratejinin uygulanması bürokrasi ve tek bir parti tarafından kontrol edilen güçlü bir devletin kurulmasına dayanmaktaydı. Böylelikle bu devlet inşa edilirken muhalefetin enerjisi "fakirlikle mücadele" şeklinde bu ekonomik gelişmeye yönlendirilebilecekti (Gilbert ve Reynolds, 2016: 565-566).

Ujamaa'nın resmîyet kaynağı ise 1967 yılında Tanzanya'nın Arusha şehrinde yapılan bir toplantı sonucu Arusha Bildirisi'dir. Bu bildiri ulus oluşturma politikalarını sosyal ve ekonomik kalkınma stratejisiyle birleştiren toplumsal bir projedir. Nyerere, iktidarının ilk yıllarında ekonomik kalkınma planını sosyalist temeller üzerine şekillendirmeye çalışmış ve bunu Arusha Bildirisi ile somutlaştırmıştır. Bu Bildiri, Tanzanya için yeni bir dönemin başlangıcı olarak görülmüştür. Bildiri, şu başlıklarla gündeme gelmiş ve onaylanmıştır:

- 1) Sömürge zihniyetine dayalı kapitalist ekonomi sistemi ortadan kaldırılmalı,
- 2) Yabancı burjuvaziye son verilmeli,
- 3) Yerel burjuvazi sisteminin ortaya çıkması engellenmeli,
- 4) Ujamaa (Cemaat-Aile) köyleri oluşturulmalı,
- 5) Köy ekonomileri geliştirilmeli,
- 6) Bütün bankalar ve sigorta şirketleri devletleştirilmeli, gibi kararlara yer verilmiştir.

Ayrıca bu bildiri bağımsız milli bir ekonomi oluşturulurken en büyük engellerden biri olan yolsuzlukla mücadele konusuna da değinmiştir (Nyerere, 1977: 1-6).

Bildirinin ardından Hükümet, ülkede bazı özel işletmeleri ve kiralık konutları millileştirmiştir. Kırsal kesimde Kenya'da uygulanmakta olan özel toprak mülkiyeti ile Sovyet bloğunun devlet mülkiyetli büyük çiftlikleri arasında orta bir yol izlemeye çalışmıştır. Nyerere bir tür Afrikalılaştırılmış sosyalist köyler olan Ujamaa köylerinin oluşturulmasına nezaret etmiştir. Köylüler işbirliği içinde toprakta çalışacak ve küçük ölçekli imalatla uğraşacaklardı. Her köyde bir klinik, okul ve kooperatifi işletecek bir grup yönetici olacaktı. Ayrıca Tanzanya'nın hammadde kaynaklarının yerliler tarafından işletilmesi gerektiğini dile getiren Nyerere, herkese iş sağlanmaya ve herkese eşit davranmaya çalışmıştır. Nyerere dış yardım kabul etmeme ve kendi kendine yetebilme fikirlerini istikrarlı bir şekilde savunsa da Nyerere'nin vizyonundan etkilenen Avrupalı sosyalistler bu fikirlerin uygulanmasını desteklemek için Tanzanya'ya büyük paralar akıtmışlardır. Ancak bu para bu projelerin hayata geçirilmesinde kullanılmak yerine Tanzanya'daki yolsuzluk ağını besleyen en önemli kaynak haline gelmiştir (Gilbert ve Reynolds, 2016: 470).

Tüm çabalarına rağmen Nyerere'nin siyasi, ekonomi ve sosyal vizyonu başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Siyasi olarak gittikçe otoriterleşen ve her türlü muhalefeti yasaklayan Hükümet,

projeleri zor yoluyla uygulamaya çalışmış ve başarısız olmuştur. Kırsal kesimde insanların zorla Ujamaa köylerine taşınması için yerlerinde edilmesi birçok bölgede isyanların çıkmasına neden olmuştur. Bu köylerde yetersiz devlet desteği ve elverişsiz iklim koşulları (yağmursuzluk döneminin uzun sürmesi) gibi etkenlerden dolayı kollektif tarım üretimi gerçekleştirilememiş ve bu durum tarım üretiminden gelen kâr ile yapılacak klinik ve okul gibi sosyal hizmetlerin hayata geçirilememesine neden olmuştur. Köylülerin desteği ile inşa edilen çoğu okul ise en fazla liseye kadar eğitim vermekteydi (Saul, 2012: 119).

Tarımsal üretimdeki verimsizliğin yanı sıra devlet mülkiyetinde olan sanayi kuruluşları da çok sayıda çalışana sahip olmasına rağmen üretim konusunda oldukça yetersizlerdi. Ayrıca Nyerere'nin dava arkadaşlarından yolsuzluğa karışanların ortaya çıkması, ülkeyi yönetebilmek için deneyim sahibi olmayanların önemli görevlere getirilmesi, Nyerere'nin iktidarının ilk on yılından (1970) sonra şiddete dayalı söylemler ve faaliyetlerde bulunması tüm bu projelerin vurguladığı "ahlakilik" ilkesinin yıpranmasına neden olmuştur. Sadece iç politikadaki gelişmeler değil, dış politikada yaşanan bir takım problemler, çatışmalar Tanzanya'nın siyasi, ekonomik çöküşünün en önemli nedenleri arasındadır. 1977-78 yıllarında yaşanan Tanzanya-Uganda Savaşı'nın Tanzanya'ya büyük bir mali yükü olmuştur. Bütün bu sürecin ülkeyi ciddi bir ekonomik çöküşe sürüklemesinin ardından bütün sosyalist uygulamalardan vazgeçilmiştir. Afrika coğrafyasında eşine ender rastlanan bir şekilde Nyerere, başarısızlığını kabul etmiş ve 1985 seçimlerinde aday olmayarak, görevinden ayrıldığını ifade etmiştir (Mkapa, 2008: 48-50).

SONUÇ

Sömürgeciliğin başlatılmasına karşı mücadele veren Afrika halkları, tek bir çatı altında birleşmeye başladılar. Parti oluşumları başta olmak üzere, dernekler, vakıflar ve kolektifler aracılığıyla birleşmeye çalıştılar. Afrika'nın bugün bağımsız olan birçok bölgesinde siyasi partiler çok tehlikeli bir şekilde abartılmıştır. Bir parti üyesinin karşısında halk genel olarak sessiz kalmayı tercih etmektedir. Parti liderine ve hükümetine övgüler düzer. Ama sokakta, köyden uzakta, kahvede ya da nehir kıyısında halkın hayal kırıklığı, umutsuzluğu ama aynı zamanda birikmiş öfkesi açıkça duyulabilir. Parti, halkın hoşnutsuzluğunu ifade etmesine izin vermek yerine, halkla liderlik arasında özgür düşünce alışverişini temel görevi olarak görmek yerine, araya yasaklar ile bir duvar örmektedir. Parti liderleri, polis komiseri gibi davranarak halka sürekli sessiz olmaları gereğini hatırlatır. Halkın hizmetinde olduğunu, halkın mutluluğu için çalıştığını iddia eden bu partiler, aslında sömürgeci devletlerin zihinsel ardılları olarak işlev görmektedirler.

Frantz Fanon'a ait olan yukarıdaki paragraf Afrika devletlerinin siyasi portresini tüm hatları ile açıklamaktadır. Afrika'daki siyasi partilere ait bu durum değerlendirmesi Tanzanya için de geçerlidir. Nyerere çok partili sistemi en iyi ihtimalle boşa zaman ve kaynak harcaması ve en kötü ihtimalle yeni inşa edilmekte olan ulusun birlik ve beraberliğine en büyük tehdit olarak görmekteydi. Bu durum Tanzanya'da tek parti iktidarını pekiştirirken demokrasinin önünde de en büyük engeldi. Ancak Tanzanya'nın günümüzde tam anlamıyla demokratik olmasa da hem istikrarlı hem de barışçıl nadir bir Afrika ulus devleti olmasında şüphesiz Nyerere'nin büyük payı vardır. Ujamaa politikası belirli iç ve dış sebeplerden dolayı işe yaramasa da Nyerere'nin bıraktığı siyasi ve sosyal miras, iç çatışmalarla gündeme gelen diğer Afrika devletlerine göre daha az çatışmalarla gündem oldu.

Afrika geleneksel değerlerinin, kültürünün ve Batı sanayi teknolojisinin bir sentezini kullanan Nyerere'nin Afrika sosyalizmi, Tanzanya'da ciddi yoksulluk, bağımlılık, eşitsizlik, parçalanma ve ezilmeye yönelik yenilikçi ve pratik bir projeydi. Bu örnekte Nyerere, modernlik ile geleneksel Afrika değerleri arasında bir çelişki olmadığını da göstermeye çalıştı. Ülke içindeki çelişkiler ve dıştan gelen ekonomik baskı, Nyerere'nin sosyalist deneyinin çökmesine neden olsa da, kapitalist toplumlarda sosyalizmi inşa etme olanakları hakkında önemli bir örnek

haline geldi. Buna ek olarak, Nyerere yalnızca Pan-Afrikancılığa değinmekle kalmadı, aynı zamanda Güney Afrika'nın kurtuluşu ve Afrika Birliği'nin oluşumuna da sonuna kadar destek olmuştur. Afrika'nın kurtuluşu ve Afrika'nın birliği için Nyerere çok çaba harcarsa da, Tanzania'da bu birliği tam anlamıyla sağlayamadığı söylenebilir. Ancak diğer ülkeler gibi iç çatışmalar alevlenmesin diye, 1962'de devlet başkanı olduğu ülkesinin yönetiminde 1985'te kendi isteğiyle siyasetten çekilmiştir. Bu da Afrika'da bir ilki oluşturmuştur.

KAYNAKÇA

- Arnold, D. (1995). *Coğrafi Keşifler Tarihi*, (çev.) Osman Bahadır, İstanbul: Alan Yayıncılık, 1995.
- Ataöv, T. (2010). *Emperyalizmin Afrika Sömürüsü*, İstanbul: İleri Yayınları.
- Burbank, J., Cooper F. (2011). *İmparatorluklar Tarihi: Farklılıkların Yönetimi ve Egemenlik*, (çev.) Ahmet aybars Çağlayan, İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Chacha, D. M. (2003). "Julius Nyerere: The Intellectual Pan-Africanist and the Question of African Unity", *CODESRIA'S 30TH Anniversary Conference*, Dakar, Senegal, 08-11 December. <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.196.9123&rep=rep1&type=pdf> (Erişim Tarihi: 11.05.2020).
- Chomsky, N. (2001). *Sömürgecilikten Küreselleşmeye*, (çev.) Mustafa Erdem Sakıncı, Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Crowe, S. E., (1942). *The Berlin West African Conference 1884-1885*, London: Longman Press.
- Daban, C. (2017). *Dekolonizasyon Süreci ve Sonrası Afrika*, İstanbul: Açılım Kitabevi.
- Davidson, B. (1965). *Afrika'da Milli Kurtuluş ve Sosyalizm Hareketleri*, (çev.) Atilla Tokatlı, İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Devisse J., Labib S. (1984). "Africa in inter-continental relations", (ed.) D . T . Niane, *General History of Africa IV: Africa from the Twelfth to the Sixteenth Century*, Paris: UNESCO Publishing.
- Diana, F., Ibanga A. (2016). "Julius Nyerere's Philosophy of Education: Implication for Nigeria's Educational System Reforms", *Africology: The Journal of Pan African Studies*, vol. 9, No. 3, June 2016. <http://www.jpanafrican.org/docs/vol9no3/9.3-10-Francis.pdf> (Erişim Tarihi: 13.06.2020).
- Ferro, M. (2011). *Sömürgecilik Tarihi: Fetihlerden Bağımsızlığa, 13. Yüzyıl-20. Yüzyıl*, (çev.) Muna Cedden, Ankara: İmge Kitabevi.
- Fouere M. A. (2015). "Julius Nyerere, Ujamaa and Political Morality in Contemporary Tanzania", (Ed. Marie-Aude Fouere), *Remembering Nyerere in Tanzania: History, Memory, Legacy*, Tanzania: Mkuki na Nyota Publisher.
- Gilbert, E., Reynolds J. T. (2016). *Dünya Tarihinde Afrika: Tarihöncesinden Günümüze*, (çev.) Ahmet Demirkaya, İstanbul: Küre Yayınları.
- Hazar, N. (2009). *Uluslararası Politika ve Uygarlıklar*, Ankara: USAK yayınları.
- Ibhawoh, B., Dibia J. I. (2003). "Deconstructing Ujamaa: The Legacy of Julius Nyerere in the Quest for Social and Economic Development in Africa", *African Association of Political Science*, Vol. 8, No. 1, 2003. <http://pdfproc.lib.msu.edu/?file=/DMC/African%20Journals/pdfs/political%20science/volume8n1/ajps008001004.pdf> (Erişim Tarihi: 15.06.2020).
- Ismail, H. (1999). Nyerere: A Tribute To A Statesman, *Review Of African Political Economy*, 26:82.
- Kavas, A. (2010). "Tanzanya: Tarih ve Ülkede İslamiyet", *Türk Diyanet Vakfı: İslam Ansiklopedisi*, Cilt 39.

- Kassam, Y. (1994). "Julius Kambarage Nyerere", <http://www.ibe.unesco.org/sites/default/files/nyerere.pdf> (Erişim Tarihi: 10.05.2020).
- K1-Zerbo J. (1981). "General Introduction", *General History of Africa I: Methodology and African Prehistory*, (ed.) J. Ki-Zerbo, Paris: UNESCO Publishing.
- Letacounoux, F. G. (2017). *Afrika'nın Kavşağı: Tanzania, Zanzibar*, İstanbul: Oğlak Yayınları.
- Luraghi, R. (2000). *Sömürgecilik Tarihi*, (çev.) Halim İnal, İstanbul: E Yayınları.
- Magdoff, H. (2006). *Sömürgecilikten Günümüze Emperyalizm*, (çev.) Erdoğan Usta, İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Memmi, A. (2014). *Sömürgecinin ve Sömürgeleştirilenin Portresi*, (çev.) Şen Süer, İstanbul: Versus Kitap.
- Mkapa, B. W. (2008). "Leadership for Growth, Development, and Poverty Reduction: An African Viewpoint and Experience", https://pdfs.semanticscholar.org/5a30/c3ae3b52b55717de9b1ca47d7ba3969a8708.pdf?_ga=2.263969420.1899842867.1596398448-1912114740.1572885691 (Erişim Tarihi: 15.06.2020).
- Molony, T. (2015). "Julius Kambarage Nyerere: His Formative Years", (Ed. Marie-Aude Fouere), *Remembering Nyerere in Tanzania: History, Memory, Legacy*, Dar es Salam: Mkuki na Nyota Publisher.
- Nasongo, J. W., Musungu, L. L. (2009). "The Implications of Nyerere's Theory of Education to Contemporary Education in Kenya", *Educational Research and Review* Vol. 4, No. 4, s. 111-116, April 2009. http://www.academicjournals.org/article/article1379602647_Nasongo%20and%20Musungu.pdf (Erişim Tarihi: 08.06.2020).
- Nyerere, J. K. (1973). "Ujamaa-The Basis of African Socialism", *Ujamaa – Essays on Socialism*, USA: Oxford University Press.
- Nyerere, J. K. (1977). *The Arusha Declaration Ten Years After*, Dar Es Salaam: Government Printer.
- Ongur, H. Ö., Yavçan, B. (2014). "Uluslararası İlişkilerde Marksist Yaklaşımlar", *Uluslararası İlişkiler Teorileri*, (ed.) Ramazan Gözen, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Oran, B. (1997). *Az gelişmiş Ülke Milliyetçiliği: Kara Afrika Modeli*, Ankara: Bilgi Yayınları.
- Otunnu, O. (2014). "Mwalimu Julius Kambarage Nyerere's Philosophy, Contribution, And Legacies", *African Identities*, Vol. 13, No. 1, 18–33.
- Roberts, J.M. (2014). *Kısa Dünya Tarihi*, (çev.) Mehmet Tanju Akad, İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Rodney, W. (2013). *Avrupa Afrika'yı Nasıl Geri Bıraktı*, (çev.) Hülya Osmanağaoğlu, Ankara: Dipnot Yayınları.
- Rostow, W.W. (1960). *The Stage Of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Saul, J. S. (2012), Tanzania Fifty Years On (1961–2011): Rethinking Ujamaa, Nyerere And Socialism In Africa, *Review Of African Political Economy*, Vol. 39, No. 131.
- Tuncalı, E. (1966). *Uyanan Afrika: Kara İhtilal*, İstanbul: Akşam Kitap Kulübü Serisi Yayınları.
- Yeni Şafak, *Almanya Ve İngiltere'nin Tarihinde Kirli Bir Leke:Bagamoyo*, 11 Mayıs 2017, <https://www.yenisafak.com/dunya/almanya-ve-ingilterenin-kirli-tarihinde-bir-leke-bagamoyo-2656222>. (Erişim Tarihi: 25.05.2020).